

Dr JAN PATOČKA,
Výzkumný ústav pedagogický, Praha

NÁČRT KOMENSKÉHO DÍLA VE SVĚTLE NOVÝCH OBJEVŮ

Životní děje J. A. Komenského jsou velké, slavné a tragické drama, jehož celý význam snad teprve nám dnes možno změřit po všech těch velkých objevech jeho děl, které se nečekaně dostavily v třicátých letech našeho století. Tyto objevy nám teprve ukazují, že to, co Komenský světu jako didaktik, metodik, vychovatel, spisovatel, humanista a autor projektů pansofických dal, bylo jen zlomkem toho, co s největším úsilím chystal a měl již takřka pohotově, čemu však nepříznivý osud nedopřál v plném slova smyslu vyzrát a spatřit světlo světa v době, pro kterou to bylo určeno. Teprve dnes můžeme snad říci, že máme v rukou všečen podstatný materiál, kterého je třeba k ocenění Komenského postavy, a že další objevy mohou přinést pouze prokreslení detailů, nikoli proměnu celkového jeho obličej. První věčné učebnice, první pansofické projekty, ale též velká díla pansofická — to vše není ztraceno, nýbrž máme to v rukou. Ovšem právě ty nové velké objevy uvádějí každého, kdo má při dnešní příležitosti o Komenském promluvit, do nemalých rozpaků. Starý obraz, vytvořený prací Kvačalovou, Novákovou, Hendrichovou, Klímovou, již nepostačuje; nového obrazu však dosud nemáme, hlavně nejsou zpracována nová díla tak, aby nám dovolila vyvodit všechny možné závěry. A tak vytkneme-li si dnes obtížnou úlohu povědět o dnešním našem obraze Komenského, musíme se spokojit kompromisem: obrazem tradičním, obohaceným tím, co prozatím sami dovedeme z nové látky vytěžit. Další úloha, kterou dnešní komeniolog musí řešit samostatně, spočívá v tom, že se musí odpoutat od kvačalovského, jistě velmi promyšleného, ale přece jednostranně theologického názoru na Komenského duševní život a vývoj, a neupadnout přitom do nehistorické modernisace jeho názorů.¹

Až do doby, kdy Komenský v 16 letech přichází na školu přerovskou, je jeho život veskrze určen bratrským prostředím, zaměřeným k prostému praktickému životu, a časnou širobou. Jeho poručníci mu nedopřáli dříve vyššího vzdělání ne snad z nepřejčnosti, jako spíše pro svůj úzký obzor a výhradný zřetel bratrské sprostnosti; v Přerově se však jeho nadání již ukázalo v plném lesku, takže určen k vyšším studiím do ciziny. Možná, že právě i ono opoždění způsobilo snahu dohnat a předhonit ostatní a pronikat dál a hloub, možná, že právě jemu vděčíme za to zvláštní Komenského zaměření didaktické, které způsobilo, že přistupoval k studiu methodicky a že si ho vážil jako důležitého daru.

Bratrské prostředí mělo na rozvoj Komenského dvoji spíše nepřímý vliv. Jednak v Jednotě žila myšlenka vzájemné pomoci duševní, zvláště mravně výchovné; Jednota se dělila v trojí řád různého stupně dokonalosti, takže myšlenka vzestupu v kázni křesťanské výchovy obepínala tu celý život.² Za druhé byla Jednota pronásledovanou sektou, která musela vyvíjet právě pod tlakem poměrů ve svých členech zdatnost praktickou, zvláště hospodářskou, která členy Jednoty činila

těžko postradatelnými i tam, kde byli z důvodů konfesijních nežádoucí — musila v nich vyvinout schopnost racionálního plánování a využití životních možností a schopností, jaká nebyla doma ani v katolických, ani v utrakvistických kruzích.

Bratrská střízlivost, bratrský odstup vůči vyššímu vzdělání, jednostrannost a poměrně nízká úroveň vzdělání v bratrských školách vedly pak za pobytu Komenského v cizině k blahodárné reakci v duchu devatenáctiletého bratrského mládence. Na akademii v Herborně a na universitě v Heidelbergu se nadchne reformovanou učeností, národním humanismem, soudobou přírodovědou, encyklopedismem. Pozoruje se zármutkem, že nic podobného se nepěstuje doma, a odhodlává se odpomoci tomu podle svých sil. Tento vzdělanostní zážitek mladého Komenského je při utváření jeho cílů životních i celé jeho další dráhy rozhodující. Zde naň pojednou doráží celý tehdy moderní svět svými novými myšlenkami, zde se seznamuje se školskou metafysikou, která se pod vlivem španělským právě přetvářela v soustavu, zde jej upoutaly různé soustavy fyzikální, vedle aristotelské hlavně též »biblická«, hlásaná jeho učitelem Alstedem, a »chemická«, t. j. paracelsovská; zde se seznámil s myšlenkami nové astronomie koperníkovské, kterou sice nepřijal, ale jako velkého díla lidské mysli si hluboce vážil, takže neváhal za cenu velké hmotné oběti zakoupit rukopis díla *De revolutionibus*. Není zajisté vyloučeno, že zde k němu dospěly i ozvěny díla Keplerova a Galileiho Hvězdného posla z r. 1610. Ale přesto, že škola dodávala množství materiálu myšlenkového a vzdělanostního, neomezoval se Komenský pouze na její okruh — i když tento okruh byl v mnohém bohatší než tomu běžně školsky bývá, když na př. heidelberský D. Pareus získával své žáky pro myšlenku míru mezi protestantskými církvemi. Komenský se dovídá — asi prostřednictvím Alstedovým — o memoriálu Ratkeho, podaném shromáždění říšských knížat ve Frankfurtě r. 1612, a po prvé jej zde s nadšením a touhou využití těchto nových metod pročítá. Není oboru, který mu studijní a cestovní příležitost přináší do cesty, aby se oň nezajímal a nehleděl si v něm získat pevné základy — od theologie po anatomii, od astronomie po kosmografii, od jazykových znalostí po vědu o vlasti a jejích dějinách. Prostě mladý Komenský se vrací 1614 do vlasti jako přesvědčený zástupce, ba možno říci nejenergičtější stoupenec národního humanismu, který podle vzorů světových hledí povznést pěstování vzdělanosti vlastního národa v jeho užším okruhu činnosti. Ovšem i náboženské názory Komenského hlavně v Herbornu vyžrály: Piscator jej získává pro chiliasmus — tím vrací se Komenský opět blíže k české tradici husitské.

Podle toho pak vskutku vypadá činnost Komenského po návratu. Je to rozvíjení zárodků, které byly zasety v herbornských a heidelberských letech, ovšem se stálým zřetelem k domácím poměrům. Lítost, že vědy se u nás nepěstují, a snaha dát krajanům do rukou věcnou encyklopedii, vedla k *Theatrum universitatis rerum*. Snaha o všestranný instrument péče jazykové, která by dovolovala zdokonalovat český výraz písemný pomocí latiny, vedla k *Thesauru linguae bohemicae*, který Komenský shromažďuje přes 40 let, aby pak skončil lešenským požárem (krom určitých pozůstatků v Rosově Čechořečnosti). Humanisticko-mravní zájem o přísloví vede k sbírce »Moudrost starých Čechů«. Potřeba orientovat se prakticky v geografii své užší vlasti tvoří Mapu Moravy o tolik podrobnější, matematicky i místopisně přesnější než mapy starší. K dějinám užší vlasti se uchyluje ve spise, z něhož čerpal Pešina, »*De antiquitatibus Moraviae*«, a ve spise o Že-

rotínech, podobně ztraceném. Jak patrné, nevytkl si žádný z našich starších humanistů národního směru program zároveň tak široký, a tak konkrétní.³

Vedle toho se uplatňuje též jako jazykový didaktik: píše první dílko pro usnadnění výuky latinské mluvnici, zapadlé beze stopy, které také nepočetl do souboru svých didaktických děl. A pak je to ovšem theolog, který se neuplatňuje toliko v plánech na Divadlo Písem sv., nýbrž také v dílech sociálně politické aktuality, jako Listové do nebe, a v rozvrhu toho politicko-theologického manifestu protihabsburského, odmítajícího příkře násilí protireformační a hlásajícího pevný, nesmlouvavý odpor proti němu, kterým je Retuňk proti Antikristu. Proti původství spisu Komenským bylo sice J. Hendrichem sneseno mnoho důvodů, ale tyto důvody nevyvracejí aspoň spoluúčast či základní koncept Komenského, jak na to upozorňoval Jan Kvačala a jak se to shoduje též se záznamem Komenského v dopise Montanovi, kde Retuňk charakterisuje jako »opus justae molis, variorum manibus varie transcriptum«. ⁴ Retuňkem postavil se Komenský do teoretického i praktického boje proti hlasatelům protireformace, zde prvně soustředěně vyjádřil a opřel velkou historickou učeností svou filosofii církevních dějin, hlavně též českých, v níž vidí ustavičnou potřebu nápravy vždy znovu upadajících lidských věcí. Četbou Retuňku si dnešní čtenář jasně uvědomí, že Komenskému nezapočal zápas s protireformací na poli politickém, církevním i národním teprve po r. 1620, nýbrž že za Dietrichštejnské reakce již před ěilou Horou musili moravští nekatolíci zápasit o holou existenci. Pochopitelně též, že události po r. 1620 se jim jevily zprvu jen novým vydáním týchž útlaků, kterým byli vydáni již dříve, a že se těžko vzdávali nadějí na návrat věcí k poměrům dřívějším.

Politický boj, do něhož se tedy Komenský vrhl spoluúčastí na Retuňku, ani činnost duchovního správce jej nepohlcovaly tak docela, aby vždy znovu nerozšiřoval svůj obzor četbou důležitých děl encyklopedických, filosofických, theologických. Někdy v přerovské době seznámil se prostřednictvím Pinderova výboru s názory velkého filosofa 15. stol. Mikuláše z Kusy, které jej v mnoha věcech upoutaly tak, že ještě po více než čtyřiceti letech uvádí některé jeho argumenty s velkou věrností. Mikuláš z Kusy mu zprostředkoval myšlenky panharmonické, podle nichž svět je budován v soustředných vrstvách podstatně téže struktury, myšlenku shody protiv, myšlenku celkovosti, myšlenku trojdílné skladby všeho jsoucího — prostě některé dialektické motivy světového názoru. S jistými ozvuky kusánskými setkáváme se již v Theatrum universitatis rerum, v jeho zachované 1. knize. Komenský si však na ně vzpomene mnohem podrobněji, až bude přepracovávat na základě postřehů, přijatých od Bacona a Campanelly, svou myšlenku encyklopedickou.⁵

Pod bezprostředním vlivem společenských a osobních katastrof, které se naň valí od r. 1620, však vzniká nový literární druh činnosti Komenského — spisy útěšné. V nich dal Komenský naší národní literatuře něco, čeho dosud neměla — lidové spisy zároveň mravně výchovné, vzdělavatelné, obsahující společenskou kritiku i obraz veškerenstva mimolidského a lidského, soustředěného kolem ústředního motivu křesťanské askese a odvratu od pouhé světskosti. Tak jako u jiných podobných spisovatelů, kteří v 16. a 17. stol. musili řešiti své mravní problémy, jsouce pronásledování světskou mocí a podezíravostí theologických spolumatřů, i u Komenského se zde vynořuje motiv resignace, úplného výhostu světu a odevzdanosti do vůle boží, která jedinou, zato pevnou útěchou chystá v ráji

srdce těm, kdo se dovedou do něho uzavřít. Neexistuje žádná lidská činnost v tomto světě, od které by bylo možno nadíti se napravení lidských věcí; taková náprava je toliko odvrát od vlastní vůle, odevzdání do ruky vyšší, odvrácení od vši snahy, býti čímsi sám pro sebe. Dva vrcholné spisy české básnické prosy vznikly z této nálady: Labyrint světa a Hlubina bezpečnosti. Oba mají podobný námět: odhalit tvářnost světa jako soustavný klam, který se nám vnucuje, protože chceme a žádáme si být klamáni. Zde v těchto spisech Komenský pojednou mluví k nám docela jinak než ve svých pracích učence. Neběží mu zde o otázku, jak je svět utvářen, jak jej popsat a vypsát, nýbrž o to, co si v něm počít. Na tuto otázku nedovede autor Labyrintu dát prozatím pro sebe i jiné jinou odpověď, než »vrať se do domu otce svého a zavři za sebou dveře!«, t. j. nepokoušej se opravit světský labyrint, v němž není nic pevného, na který není spolehnutí, nýbrž chceš-li státi v rozbouřeném kolotání skutečnosti pevně, musíš se postavit na jinou základnu, než je tento svět. Proti této upřímnosti člověka, otráveného ve svých nejběžnějších a zdánlivě nejspolehlivějších jistotách, člověka, který si kladl vždy znovu otázku po tom, co počít, málo váží, že Komenský zpracovává ve svých útěšných spisech literární náměty cizí od Mikuláše z Kusy přes J. Lipsia až po Valentína Andreea. Bral svůj statek tam, kde jej nacházel, jako tak mnozí jiní velcí duchové jeho doby, a tento statek jim dostával nový smysl a život. Andreeovy Peregrini in patria errores i Civis christianopolitanus a jiné jsou zapomenuty nejen pro svůj latinský jazyk, nýbrž pro svůj abstraktně alegorický ráz; Komenského Labyrint žije a bude žít tou krví srdce, kterou mu jeho spisovatel věnoval.

Nejen vnitřní osudy Komenského v této době byly blouděním v mračném, klamavém světě — o nic lépe tomu není s jeho osudy vnějšími. Ztrácí postavení, rodinu, své jmění i své blízké, skrývá se, je v nebezpečí života, zakládá novou rodinu, kterou se dostává ještě do větší blízkosti zimního krále, z nadějí přichází skoro k zoufalství a z toho opět do nadějí; z Moravy jde do Čech, v Čechách se potlouká po různých místech, nejvíce po žerotínských statcích; odtud jde do Lužice a do Polska chystat cesty vyhnancům, mělať náboženská emigrace od 16. stol. své vyšlapané cesty; cestou ve Šprotavě poznává první proroctví, která mají míti na jeho další život tak mocný vliv — proroctví Křištofa Kottera. A to je od let herbornských první velká krise ve víře Komenského — nastupující víra v proroctví, v revelace, v to, že boží vůle se nepřestala zjevovat toliko prorokům a apoštolům, nýbrž že hovoří až do dnešních dní. A Komenský se stává nejnadšejším šířitelem Kotterových proroctví, jde s nimi do Holandska k Bedřichu Falckému, překládá je do češtiny, komentuje a rozbírá, podléhá na chvíli skepsi, pak se opět vzchopí k nové víře. A což teprve když za poslední doby skrývání v Čechách u Sádovských a Zárubových objeví se mladistvá prorokyně přímo v bezprostředním okolí Komenského, ona proslulá Kristina Poňatovská, dcera posledního rektora mladoboleslavského, která svého nedůvěřivého, těžce zkoušeného otce obrátí na víru v svá proroctví krátce před jeho smrtí a která do svých fantastických visí, ale i do svých osudů zaplétá postavu Valdštynovu! Tu teprve je Komenský zcela ponořen v tento podivný svět prorockého vytržení, zvláště když vidí dívku předpovídat vlastní smrt, usínat kataleptickým spánkem a procítat z něho opět k životu. S podivnými příhodami Kristinina jičínského dobrodružství souvisel i kvapný odjezd do Polska v únoru 1628.

Ale zatím co po jedné stránce zászvětná mystika se zdála Komenského úplně uchvacovat do oblasti nereálna, chystalo se po jiné stránce již ozdravení. Jako útěšné spisy se svým zoufalým osobním hledáním hlubiny bezpečnosti nevadily Komenskému, aby se vedle nich věnoval práci na vlastivědných dílech a aby přerabovával svou českou encyklopedii v Amfitheatrum universitatis rerum, dílo pozoruhodné koncepce, bohužel v celku nedochované, tak mu záliba v revelacích nebránila, aby se v posledním roce pobytu ve vlasti nevrátil k zálibám didaktickým. A zde se mu objevilo ono východisko z labyrintu světa — ne ovšem ihned, ale po usilovné práci tří let. Když ve vlčické knihovně Zilvarově bral do rukou Didaktiku Eliáše Podina, jistě ještě netušil, že výchova se mu stane tou činností, kterou je sklenut most mezi hlubinou bezpečnosti, která je mimo tento svět, a mezi činností člověka na světě: že výchova bude mu cestou k novému světu, otevřenou přímo uvnitř světa dnešního, bludného a nedokonalého.

Zprvu tane mu na mysli pouze výtah z cizích autorů o výchově a vyučování k užitku českých učitelů a žáků. Ale čím více se rozrůstá jeho didaktická četba, tím ucelenější se stávají jeho myšlenky, tím více z nich roste soustava, souvisící se samotnými základy jeho světového názoru. Tu pak vstupují do jeho zorného pole dva myslitelé filosofičtí, kteří dají teprve patřičný směr a rozlohu jeho úsilí. Campanella a Bacon z Verulamu uchvacují Komenského myšlenkou, že lidské věci je možno zásadně napravit reformou lidského vidění a poznávání. Campanella mu ukazuje, že tradiční logika a metafysika, ale i fyzika a lékařství, antropologie, ekonomika, morálka a politika, prostě všechna odvětví lidského poznání vyžadují soustavné reformy, mají být uvedeny ve skutečný systém nikoli verbálního, ale reálného vědění. A ukazuje zároveň, že filosof dovede rozvrhovat obrazy této skvělejší a světlejší, uspořádanější a šťastnější budoucnosti, kde člověk bude mnohem více pánem přírody i sebe sama. A Bacon jej opět oslňuje myšlenkou, že toto nové reální, nikoli verbální poznání, odlišné od školských zdánlivých vědomostí, možno získati novou metodou, zmnožující síly ducha, tak, jako stroje rozmnožují mnohonásobně síly našich rukou. Jenže Komenský nedovede se spokojit trpělivou prací baconské indukce, i když uznává její platnost v oblasti přírody, jež je vůbec mezi všemi skutečnostmi základní. Je bližší Campanellovi než Baconovi celkovým rozvrhem své systematiky: chce v jednotu vědní zpracovat přírodu, člověka i Písmo, mezery jednoho doplnit druhým na základě myšlenky panharmonie, upravené podle Mikuláše z Kusy. Mezi všemi skutečnostmi světa vládne podle něho zákon analogie a ten dovoluje nacházet souvislosti a zákonitosti jedněch podle druhých, v nichž byly nezávisle zjištěny. Proto ještě důležitější než indukce jest mu synkrise, metoda teprve vskutku universální, týkající se ve všem všudy universa, světového celku, a dovolující na základě struktury světa zjistit stavbu různých jeho složek. Tak vyrostl Komenskému samostatný plán na reformu lidského vědění, na nový jednotný rozvrh a systém vědy. A Komenský vynalézá zároveň hned nový způsob, jak tento systém uvést v praxi: netoliko technickým využitím poznání přírodovědného, nýbrž vychovatelstvím skutečně universálním.

A tak zároveň se zárodkem jednotného systému reformované vědy objevují se základy velkorysé filosofie výchovy, jak je obsažena v prvních šesti kapitolách Didaktiky. Podle ní výchova není pouze jednou z lidsky-společenských funkcí, nýbrž souvisí se samou strukturou světa a života. Svět sám je školou moudrosti,

v níž všechno nižší je přípravou, předstupněm, ale zároveň poučením vyššímu, které opakuje to nižší na své povznesenější úrovni. Sám světový proces je vystižen nehloub jako výchovný proces, jako postup a pomoc, kde veškeré jsoucno se navzájem podpírá, pomáhá si v svém úsilí, slouží si za prostředek, za cíl, za příklad, za ideál. Právě proto je pak také možno vyvoditi pravidla správné výchovatelské a didaktické metody z pravidel a zákonitostí samé přírody a z pravidel jiných lidských dovedností či umění, neboť mezi přírodou a dovednostmi (uměním) vládne právě universální analogie.

Tato filosofie výchovy je základem pedagogického universalismu Komenského, té stránky jako vychovatelství, která je vyjádřena heslem »učiti všechny všemu a vším způsobem«. Soustavnost, celkovost, universalnost jsou vlastní nápravné prostředky proti dosavadní roztříštěnosti, částečnosti a privilegii vzdělanosti. Tento universalismus zakládá onu zásadní demokratičnost Komenského soustavy, která nezná rozdílu stavu, rodu, pohlaví nebo rasy a vidí v každém jednotlivci především tuto universálně lidskou vložku k celkovosti a universalnosti, která má být rozvinuta, aby se svět stal rozumným, spořádaným, harmonickým, a tak důstojným svého velikého určení — být jevištěm velikého smíru, soboty na konci všech věcí, poslední etapy dějin.

Ovšem sebevelkolepější filosofie výchovy nedovede ještě sama vytvořit reální pedagogickou soustavu a teprve pravá vychovatelská zkušenost a takt může spolu s neumdlévající prací překlenout rozdíl mezi obecnými zásadami a realitou výchovných a školských zařízení. A toho všeho se Komenskému dostalo v nejvyšší míře. Právě že Komenský ví tak dobře, co chce jako pedagog, dovede tak jasně »vyvodit ze základu přírody« ony zásady věčnosti, názornosti, postupnosti, přiměřenosti, opakování a procvičování, vlastní zkušenosti a samočinnosti, které stojí v ústředí jeho nauky vychovatelské. Právě v těchto věcech je jeho nezávislost na filosofických vlivech Baconově a Campanellově úplná; oni geniové doporučovali k nápravě jinou cestu, politickou a technologickou, kdežto Komenský jediný postavil tomu všemu po bok skutečnou soustavu vychovatelskou.

Krom filosofie výchovy máme ve Velké didaktice část obecně didaktickou, vyznačenou pedagogickým realismem, část speciálně didaktickou a část věnovanou organizaci školství. V obecně didaktické části staví Komenský na mateřském jazyce a přímém názoru. Učení věcné, praktické, takže jeho smysl je žákovi stále jasně před očima, předvádí se zajímavě a přiměřeně věku; nucení není třeba, učitelé nebudou používat krutých trestů. Metoda bude přirozená, vyučování cyklické — bude vždy znovu probírat všecko stále hlubším způsobem, celek s hledištěm vědy nových. Také zásada simultanního vyučování všech žáků ve třídě je dílem Komenského: Robert Alt ji srovnává se zásadami manufakturního provozu. — Speciální didaktika klade zásadu, že věcem má být učeno na prvním místě, slovu až na základě věcí, souběžně s věcmi. Kázeň je nutná, ale má být mírná. Školská organizace je vybudována ve čtyřech stupních po 6 letech.⁶

Vlastní jádro Didaktiky bylo hotovo asi značně dříve než v polovině 1630. Didaktika je sice postavena již na základě reformovaného universálního vědění, které se zásadně liší od staršího encyklopedismu Komenského — zde běží již o část jednotné vědy, kterou Komenský nazve křesťanskou vševědou či pansofií: ale Komenský pořád ji ještě určoval pouze své vlasti, jejímu povznesení a posílení úlohy Jednoty po návratu do vlasti. Lešenští emigranti tou dobou spoléhají

na brzký návrat, který se jim zdá věstit obrat na válečném poli, způsobený vystoupením Gustava Adolfa. Ale zatím z nového pramene vyplývají další plody: učebnice metafysiky, *Prima philosophia* asi z r. 1630,⁷ příprava pro Fysiku, dokončenou v září 1632. Původně pro vlast chystáno i *Informatorium* školy mateřské jako příručka rodinné výchovy pro rodiče a rovněž dílko, které svým objevením způsobilo ten náhlý obrat v Komenského osudech, že se jim stal takřka přes noc slavným autorem: *Ianua inguarum*, »Dveře jazyků otevřené«, z r. 1631 je první velkorysá aplikace Komenského nové metody a nové koncepce reformovaného vědění. Vztah mezi jazykem, pojmy a věcmi je Komenskému typickým příkladem panharmonického vztahu všeobecného paralelismu, kterým se podle něho vyznačují všechny vrstvy jsoucna. Právě proto podniká Komenský pokus naučit jazyku na základě znalostí věcí a v souvislém, soustavném výkladu o nich. I jinak příručku složil s maximální ekonomii prostředků, takže úplně zastínila propracovanost i didaktickou cenou svůj starší vzor, Bránu hybernskou, které rovněž chyběl každý podklad filosofický, jak již současníci správně viděli. Příčinou mimořádného úspěchu *Dveří* bylo toto spojení věcného vědění, kterého se dožadovala tehdejší doba vzestupujícího pokrokového měšťanstva, s věděním jazykovým, znalostí jazyka učenců, latiny.⁸

K *Dveřím* byl později jako snadnější, elementárnější příručka upraven *Vstup* (*Vestibulum*) a pak ještě řada dalších, pokračujících učebnic — prostě první »vynález« byl sám branou k úpravám dalším a vyšším.

Naši starší komeniologové Kvačala a Hendrich si nepovšimli skutečného vztahu mezi koncepcí vševědnou, mezi didaktikou a mezi *Dveřmi* jazyků. Z toho, že pedagogický realismus Komenského nezávisí na Baconovi, učinili ukvapený závěr, že Komenský poznal Bacona vůbec až po *Didaktice*. A i když Hendrich tento názor korigoval, soudil, že Bacon pro *Didaktiku* neměl význam. A odtud pak též názor, že pansofické snahy vznikly teprve na základě úspěchu *Brány* jazyků. Tuto myšlenku snažil se Jos. Hendrich opírat o slova samotného Komenského v jeho autobiografických záznamech. Komenského výroky však dokazují pouze, že v Komenském pod vlivem úspěchu *Dveří* jazyků vznikla myšlenka na pansofickou encyklopedii, nikoli, že pod tímto vlivem vznikla pansofická myšlenka sama. Je ku podivu, že tak přesným badatelům uniklo, že Komenský mluví o Baconově vlivu v témž dopise z r. 1630, kde vykládá o celkovém vzniku své *Didaktiky*. Pansofický předěl spadá před *Didaktiku*, nikoli až za ni. Těsnou souvislost *Didaktiky* s *Pansofií* dokládá též pansofický spis »*Praecognita*«, složený někdy před r. 1637 a z pozůstalosti Hartlibovy vydaný Turnbullem v ČAVU 1950. Tento spis, vykládající o cíli člověka, prostředcích k dosažení tohoto cíle a způsobu užití těchto prostředků, je širokým rozvedením toho, co zhuštěnější formou podává *Didaktika*.⁹

Radost z plodnosti nových metod vševědných pomohla Komenskému nepochybně přes další životní zklamání, kterým byl pád nadějí na návrat do vlasti r. 1632. V radostném očekávání obratu napsal tehdy Komenský spis »*Haggaeus redivivus*«, v němž navazuje zčásti na *Listy do nebe*, zčásti na *Retuň*. Ukazuje, že hlavní provinění, které vedlo k Bílé Hoře, je sociální břemeno, které z poddanství činí až nevolnictví, a že bez úlevy tohoto břemene dojde k ještě horším zlům. Od *Dveří* jazyků a ostatních prací pansofických však se ponenáhlu začíná pozornost českého reformátora upíratí jinam. Nebyla-li možná náprava věcí vlastního národa, možná, že bližší a účinnější bude náprava věcí všelidských? Komen-

ský navazuje těsný kontakt se skupinou anglických ireniků Duryho a Hartliba a posílá poslednímu několik spisů, z nichž Hartlib bez vědomí Komenského uveřejňuje v Oxfordě 1637 Conatuum Comenianorum praeludia, z nich hlavní spis později přetiskován pod názvem Pansophiae prodromus. Spis odůvodňuje skvělou formou potřebu jednotné vědy, jak si ji Komenský představoval, a její možnost na základě tří všeobecných knih světa, myslí a Písem. Vzbudil velikou pozornost, ale též kritiky těch, kdo jako Descartes nechtěli nic vědět o slučování theologie s filosofií. Na druhé straně musel se Komenský opět obhajovati před souvěrci a theology, kteří mu předhazovali, že pansofie činí theologii zbytečnou. Měl tedy Komenský s pansofií nejen úspěchy, ale i starosti; po jistou dobu bylo však heslo pansofie po celé Evropě, hlavně protestantské, velmi rozšířeno a oblíbeno. Komenský platil v Anglii za jednoho z předních ireniků a jako takový byl též r. 1641 pozván do této země od činitelů parlamentních. Jaké bylo jeho překvapení, když po příjezdu do země (23. září 1641) se dověděl, že má zprostředkovat mezi králem a parlamentem! K takové akci ovšem nedošlo; vypuklé povstání v Irsku zmařilo všechny vyhlídky. Komenský však zůstal přes zimu v Londýně, studoval zde filosofickou a přírodovědeckou literaturu a napsal zde spis *Via lucis*, vydaný ovšem teprve r. 1668. V tomto díle hlásí se již ke slovu nová složka pansofie — její růst ve všenápravu. Z projektu všeobecného, jednotného poznání vznikají projekty nových nápravných institucí: sboru světla, mezinárodní akademie pansofické, universálních knih (pansofie, panhistorie, pandogmatie) a universálního jazyka mezinárodního. Z péče o jednotu lidského vědění vyrůstá tak starost o mezinárodní organisaci lidstva, aspoň o jisté prvotní rudimenty takové organisace v oblasti duchovní.¹⁰

Ale zatím co jedna mise českého vyhnance ztroskotává, čekají již dvě posláni jiná: pan de St-Amand je pověřen, aby jej získal pro Richelieua, který chce ve Francii zříditi vševědnou školu, a švédský boháč — zbrojař holandského původu — L. de Geer mu nabízí práci pro Švédy. Komenský se rozhoduje pro Švédsko z důvodů politických. Cestou za novým cílem se v Holandsku setkává s Descartem, který kdysi odmítl Campanellu, ač za ním vážil schválně dlouhou cestu z Paříže; s autorem *Dveří* však konferuje čtyři hodiny — ovšem bezvýsledně: jejich vztah se stává stále napjatějším. Ukazuje se, že shody v úsilí obou reformátorů jsou přece spíše vnější povahy, proti vnitřním neslučitelnostem. Rigorózní matematik a mechanista Descartes neměl pochopení nejen pro theologickou složku pansofie, ale také nikoli pro panharmonickou myšlenku; Komenský opět oceňoval matematickou jasnost a nutnost, aniž viděl, že v nich pro Descarta musí být obsažen vlastně celek vši metody. Descartovi musil se Komenský jevit fantastou, Komenskému Descartes nebezpečným skeptikem; duch Descartův měl v osobě Baylově u pozdějších osvícenců na dlouhou dobu zastínit Komenského, ale my víme, že také Descartův mechanistický genius měl své meze.

Komenský přichází do Švédska pln nadějí a pansofických plánů — Oxenstjerna jej však schlazuje dlouhým průzkumem jeho eschatologických přesvědčení, s nimiž souvisí jeho úsilí všenápravné. Nevěří tomu, že již nastává přelom dějin a jeho signálem že má být všeobecná osvěta. Snaží se omezit jej na jazykovou didaktiku a organisaci škol. Když Komenský odmítá úřední postavení jako reformátor švédského školství, má se aspoň usadit na území, Švédy získaném v záp. Prusích, a psáti tam jazykové učebnice a metodické knihy k nim. Komenský tomu

všemu vyhověl a odchází do Elblagu. Zde tvoří nové vydání *Dveří*, *Vstupu*, komponuje k *Dveřím* i *Vstupu* gramatiku a slovník, přidává pak k těmto dvěma stupňům též vyšší stupeň, totiž *Atrium*, bohatší stylisticky. Těžko bylo mu však loučiti se s pansofií a snahami irenickými, které se mu pomalu rozrůstaly v celou soustavu organisovaného člověčenstva. Napsal proto ještě jeden programový spis pansofický, *Pansophiae diatyposis*, dílo právě tak skvělé jako *Předchůdce* vševědy, ale podávající až na drobné ukázky opět komentář vlastně bez textu. Kromě toho zabýval se tu s nemensí intenzitou než dříve snažením o mír církevní, takže se dokonce proti vůli Švédů účastnil r. 1645 smírného jednání mezi reformovanými, luterány a katolíky v Toruni — jediného a posledního vyjednávání mezi těmito třemi konfesemi — a tím na sebe uvalil švédské roztrpčení. Jednání zůstalo ovšem bez výsledku. Ale Komenskému se zatím r. 1645 zrodil nový skvělý plán. Pansofické dílo mělo býti zařazeno do celé velké soustavy všenápravné jako její základní, ale přece jen dílčí součást. Všenápravné dílo pak mělo míti název *Všeobecná porada o nápravě věcí lidských* a mělo se obracet k budoucí, snad mírové konferenci všech národů evropských. Nevíme ovšem, jak daleko byly tehdy Komenského myšlenky o nové organizaci lidstva, ale přesun od pouhé theorie dané skutečnosti k projektu do budoucna je jasně patrný.¹¹

Ani jazyková díla období elblanského nejsou bez účasti vševědné. Je to patrné hlavně na skvělém díle metodologickém (informačním), které Komenský napsal jako příručku svých učebnic jazykových, *Methodus linguarum novissima*. Toto dílo patří mezi Komenského spisy nejpropracovanější a obsahuje mnohem více, než slibuje název, totiž celou pansofickou teorii jazyka. Komenský zde ukazuje své hluboké porozumění jazykovým jevům, hlavně jejich stránce racionální, korespondenci mezi věcmi, pojmy a výrazy slovními. Kromě toho zde podává důkladně promyšlenou didaktiku obecnou i jazykovou, bohatý poklad metodické a didaktické moudrosti, uložený v maximách skvěle ražených, jako *Neznámému učíme jen prostřednictvím známého*, *Žáku přísluší práce*, *učiteli řízení*, *Všemu se vyučuje skrze příklady*, *pravidla a cvičení*, *Všude máme začínat od mála věcí*, *od věcí krátkých, jednoduchých, všeobecných, blízkých a pravidelných*, a *znenáhla postupovat k více věcem obšírnějším, složitějším, zvláštějším a nepravdivým*, atd. Soustava didaktická je zde vyložena bez onoho aparátu synkretického, který vadil již některým současníkům Komenského, čistě analyticky, z výchovatských pojmů samých. Dále se zde najdou pozoruhodné postřehy psychologické; bylo na př. ukázáno, že hlavní myšlenku asociační psychologie formuloval zde Komenský nezávisle a dříve než ten myslitel, který obyejně bývá považován za praotce asociačních teorií, totiž Thomas Hobbes.¹² *Methodus linguarum* neměla též šťastný osud jako jiná díla Komenského, poněvadž její teorie jazykové, propracování to Baconova programu filosofie řeči z *De augmentis* (kn. VII), byly pohřbeny pod titulem slibujícím pouhou metodiku jazykovou, která opět svým zaměřením k latině ztrácela přitažlivost v době nástupu vzdělanosti jednotlivých národních celků.

Methodus linguarum i jazykové práce pro Švédy vytiskl Komenský až v Lešně, kam spěchal 1648, vyvázav se ze švédských závazků, které se mu staly tíživé po míru vestfálském, v němž čeští vyhnanci byli přes velké a opětovné sliby z r. 1643 úplně odmrštěni. V Lešně píše za zoufalých vyhlídek pro osud Jednoty Křať umírající matky Jednoty bratrské. A již mu svítá zákmit nové naděje politické

v pozvání do Sedmihrad, kam ho volá Zikmund Rákóczi a jeho matka Zuzana Lorántfi. V přesvědčení, že zde je pravý vůdce protihabsburského boje, utvrzují Komenského proroctví Mikuláše Drabíka, kdysi spolužáka Komenského ve Strážnici, usedlého nyní v Lednici v trenčanské stolici. Ubírá se tedy na jaře 1650 do Blatného Potoka, sídla tehdy nejvyhledávanějšího reformovaného gymnasia v Uhrách, a pobývá zde do 1654. Zde po dlouhých letech opět sám vstupuje ve styk s prací výchovnou — chce tu vybudovat sedmitřídní školu pansofickou. Před školou měla předcházeti příprava, pro jejíž žáky složil Komenský příručku »Počátkové čtení a psaní«, nedávno objevená. Písmena se zde uvádějí podle své výslovnosti a nikoli konvenčním názvem a způsob výuky čtení a psaní jeví velké porozumění pro procesy abstrakce a analýsy, které musí vykonati dítě, osvojující si základní výkony a dovednosti čtení a psaní.¹³ Vševedná škola sama měla mít tři ročníky jazykové a čtyři věcné. Latině se mělo učit v třech ročnících podle Poslední metody jazyků: přehledný úvod, soustava, výzdoba. Znovu proto přepracovává své učebnice jazykové. Je to ustavičná vysilující filologická námaha, a výsledky nejsou povzbuzující. Na škole právě tak jako všude jinde v životě tehdejších Uher vadí Komenskému nedostatek toho ducha čisté, praktické iniciativy, plánovitého využívání času a všech možností, na který byl zvyklý v prostředí pokročilejších národů — zde musela být teprve zdolávána středověká lenivost a neracionálnost. Komenský se jeví v Potoce proto zvláště účinným poslem této moderní, pokrokové racionalisace veškerého života. Též ve své zahajovací řeči v gymnasiu potockém, nazvané De cultura ingeniorum, nadšenými slovy velebí přednosti národů vzdělaných a civilisovaných proti zaostalým barbarům, u nichž vše je lenost, nepořádek, chudoba, zmatek, bezpráví a zločin, zatím co první využívají každého zdroje, každé chvíle, není u nich lidí lenošných a bezpracných, veřejnost se stará, aby měli všichni stále rozumné a početné zaměstnání, prospívající jim samým i druhým, vládne u nich mír, shoda, právní řád a stále stupňované kulturní úsilí, kterým se opět celý ostatní život oplodňuje. Ozývají se tu také tóny skutečné solidarity mezi národy střední Evropy, stejné ve svém kulturním životě a svých svobodách ohroženými habsburským protireformačním násilím; je patrné, že Komenský na obyvatele Uher přenáší onu péči a výchovnou starostlivost, kterou původně po návratu domů chtěl věnovati národu vlastnímu. V působení potockém máme tak aspoň zčásti obrázek toho, jak by byl působil u nás, kdyby mu byl osud popřál vyplnění jeho toužebného přání po návratu do vlasti.¹⁴ Horlivému propagování racionálního způsobu života, plánování a vytěžení všech možností, které tkví v přírodním bohatství, v obyvatelstvu, jehož počet by bylo možno zvýšit dvoj- až čtyřnásobně, bude-li se racionálně hospodařit, péči o mravní a hygienický pořádek je věnován též jiný spis téže doby, Šťěstí národa. Na málokterých spisech Komenského je patrné tak zřetelně jako zde, jak bystře dovedl pozorovat skutečnost a že jest skutečným bojovníkem za racionální civilizaci nové doby, že jeho pansofie a všenáprava nejsou pouhé mlhavé vidiny, které vyvěrají z mystických zdrojů, nýbrž že i tyto zdroje jsou motory, kterých je využito k tomu, aby celý lidský život byl proorganisován, ztvárněn, aby bylo využito každé jeho stránky a každého momentu do krajnosti k dílu vzájemné spolupráce a vzájemného pomáhání všech lidí bez rozdílu, směřujících tak k velké budoucí jednotě lidstva. Jaký to rozdíl proti vtipnému, ale resignovanému pozorovateli Labyrintu, který si tolik dává pozor,

aby k ničemu na světě příliš srdcem nepřilnul! Z každého Komenského slova zní: aktivita, píle, vytrvalost, organisace, promyšlenost, plán — prostě moderní racionálnost. Tuto stránku nikdy nesmíme u Komenského spustit se zřetele, jako se to stalo v minulosti mnohým komeniologům, kteří členili jeho život toliko podle vztahu k jeho eschatologickým představám, hlavně k revelacím, takže se jím jeho duševní vývoj zdál na konec čímsi iracionálním.¹⁵ Těžko pochopiti pak s takového hlediska, jak může mluvit k celé moderní době, jak mohl vyjádřiti tužby vychovatelské, které nemohla splnit celá měšťácká epocha a k nimž směřujeme teprve dnes, jak může býti i naším současníkem. Ve skutečnosti Komenský i své představy o posledních věcech člověka, o blízkém obratu a konci dějin dává do služeb nového pojetí aktivního, racionálního, plánujícího člověka, organisujícího rozumně svůj život v celky vždy obsáhlejší a smělejší a směřujícího k všeobšíhlé, universální jednotě.

I na škole samé narážel všude Komenský na onu setrvačnost, ono lpění na tradiční a ledabylé rutině, charakteristické pro pozůstatky středověkého naladění životního. Snažil se odpomáhat tomu upozorňováním, překládáním Erasmových a Fortiových spisků proti lenosti i vlastním dílkem, jak vyhnat tuto lhostejnost ze škol. Ale pak připadl na nový způsob, jak strhnouti učitele i žáky k čilé účasti — převlečením Dveří do dramatické formy. Tak se opět týž obsah objevil v novém rouše, jazyková výuka dostala novou vrstvu zvláštní účinnosti, vznikla Schola ludus, v níž didaktická genialita Komenského triumfovala nad potockými obtížemi. Ale k otevření pansofického gradu školy již nedošlo: Komenský spěchal opět do Lešna, kam jej volala péče o Jednotu, o věci politické i o dílo pansofické. Ale ještě jedno didaktické veledílo měl zplodit potocký pobyt, ještě jeden plod pedagogického realismu, který měl patřit k největším úspěchům Komenského — soustavné spojení vyobrazení a jazykového vyučování, ilustrované Dveře jazyků: Orbis pictus. Zatím co obliba Dveří jazyků skončila spolu s úkolem latiny jako universálního jazyka vzdělanců, Orbis pictus přežil toto spojení a žije stále v nových polyglotních úpravách.¹⁶ Zde Komenský rozřešil problém souvislosti slova s názorem pomocí soustavné ilustrace, myšlenka, kterou si později od něho vypůjčil Basedow a která měla okouzlovati i Goetha a Ušínského.

Třetí a poslední pobyt v Lešně je bohatší výsledky pro vševědu než pro vychovatelství. Ale je to též údobí zvýšené aktivity Komenského v oboru politickém. Velká aliance mezi Angličany, Švédy a rákóciovci měla být uskutečněna, jednání diplomatická procházela rukama anglických přátel Komenského a Lešnem. Literárně se pilně pracovalo na Všeobecné poradě. Chystala se do tisku a byla téměř připravena ve svých sedmi velkých částech. I politicky vypadaly věci z počátku slibně: Švédové vtrhli do Polska a zakrátko je opanovali. Komenský pronesl chvalořeč na švédského krále Karla Gustava. Ale věci se obrátily: Švédové se nedovedli udržet v nepřátelské zemi, polské vojsko vypálilo Lešno a zničilo knihovnu Komenského, jeho majetek a rukopisy kromě těch, které narychlo naházeny do jámy pod ložnicí, v dubnu 1656. Komenský se octl opět bez prostředků a bez útočiště, zachrániv s nouzí holý život. Skrýval se nejprve na statcích českého protestantského pána v Slezsku, odkud vypravena po čase výprava k záchraně rukopisů: ze Všeobecné rady se zachránil alespoň nečistopis. Nastává nové bloudění po Německu, z kterého jej vysvobozuje pozvání syna jeho někdejšího

příznivce z švédského období, Vavřince de Geer, aby se usídlil u něho v Amsterodamu.

Když zde zakotvil a usídlil tu i rodinu, staral se Komenský nejprve o tisk prací pansofických, Všeobecné porady. Vytisknuté části však brzy narazily na odpor theologů, kterým se dostaly do rukou, hlavně svým přesvědčením chiliastickým a svým úsilím irenickým. Komenský tedy zastavil tisk a věnoval se dvěma jiným podnikům nestejné ceny, z nichž jeden měl nesmírně povznést, druhý zakaliti jeho památku: vydání svých Didaktických děl a vydání revelací. K oběma dochází r. 1657; revelace tištěny zatím v malém počtu jen pro vybrané čtenáře. Naproti tomu vydání *Opera didactica omnia* zaměstnala po delší čas nejednou amsterodamskou tiskárnu: obsahují ve čtyřech dílech, sdružených v jednom svazku, díla prvního lešenského údobí (první vydání Velké didaktiky a Informatoria), díla pro Švédy, dále práce potocké a na konec nové résumé amsterodamské. Tyto amsterodamské spisy jsou určeny hlavně k tomu, aby nejstručnějším a při tom nejsoustavnějším způsobem vyjádřily podstatu přirozené metody vyučování a výchovy a jejích hlavních aplikací. Ve skvělém srovnání s tiskárnou ukazuje Komenský, že jeho umění významem nezádává vynálezu knihtisku a má stejný cíl — universální rozšíření vzdělanosti. V Ráji mládeže prozrazuje pak, že mu jde tak, jako kdysi Baconovi Verulamskému, o to, aby se člověk stal opět pánem světa, kterým byl na počátku, ale sděluje zároveň, že budoucnost člověka si představuje vyšší než prvotní rajsý stav — vždyť budeme obohaceni o všechen dějinný pokrok tolika tisíciletí, který nemůže býti ztracen.¹⁷ Komenský se zde vedle Bacona a Pascala staví do řady předchůdců ideje pokroku v 17. věku. Velmi krásná a dojemná je též sebekritika Komenského ve spisku *Ventilabrum sapientiae*, kde se neváhá vzdáti i svých nejslavnějších spisů, pokud nevyhovují přísným měřítkům pravé metody, Obrovité dílo *Opera didactica* je zredigováno v jednotný celek autobiografickými vsuvkami Komenského, který svá výchovatelská díla vsouvá do rámce vlastního života a komentuje jednotlivé práce i jejich osudy na základě svých poznámek i uchovávané korespondence, takže v těchto poznámkách máme před sebou jeden z nejspolehlivějších pramenů života Komenského.

Jiným tak důležitým biografickým pramenem jsou uvedené revelace, tištěné zprvu pod titulem *Lux in tenebris*, potom s náročnějším *Lux e tenebris*. Tato autobiografická stránka je při nich nejcennější, zvláště obsírná pro léta 1620—1621. Ale také pro politické snahy Komenského a jeho okolí i pro politické aspirace všech protestantských emigrací té doby jsou důležitým pramenem. Bohužel, zapletly Komenského do trapných polemik, jimiž ztratil mnoho času a které velmi uškodily, poněvadž na stranu odpůrců se postavil předchůdce francouzského osvícenství P. Bayle ve svém slavném slovníku, nedoveda postihnout čistotu Komenského smýšlení a nezištnost jeho snah. Vlivem Baylovým byl pak Komenský znemožněn u všech horlivých stoupenců osvícenství, které přece sám po mnoha stránkách pomáhal připravovat. A to je jedna stránka tragédie Komenského: doba, kterou připravuje, jej vidí jiným, než jakým ve skutečnosti byl, a nedovede rozeznat jeho velikost.

Ale k tomu přistupuje ještě další stránka tragédie. Komenský nedovede vyřknout to rozhodné slovo, které po celý život připravuje, které v sobě chová jako své hlavní poselství k celé současnosti i budoucnosti. Nemůže si tedy ani stěžovat, že doba jej zneuznává, nedovede-li se jí učinit srozumitelným. Viděl

jsme, jak od třicátých let, od oné krise, kterou v něm vzbudila četba Campanelly a Bacona, od vzniku koncepcí vševědných, v něm ustavičně rostl do stále monumentálnějších rozměrů plán na nápravu všech lidských věcí; vědeckých, politických i nábožensko-církevních. Viděli jsme, jak zprvu vnější okolnosti, nutnost pracovat zprvu pro Švédy, pak pro Šedmihrady na jazykových příručkách, mu zabráňují v realizaci těchto úmyslů. A nyní je již stár, vydal se ze svých nejlepších sil na úsilí vedlejší, na prostředky prostředků, zatím co by bylo třeba vši mladé energie k prokreslení cílů a celkových plánů. A k tomu jej všude očekávají polemiky, nízké, často malicherné, osobní a skličující, obviňující jeho mravní úmysly a lidskou čestnost. Ale Komenský se znovu a znovu vzchopuje, vždy znovu přitěsává ten sedmihlavý kolos, který má jméno Všeobecná rozprava o napravení lidských věcí, ale poslední ruku naň vložit mu není dopřáno. A marně i vlastního syna a Kristina Nigrina, zasvěceného do jeho prací, volá na boží soud, nevydají-li dílo aspoň z pozůstalosti — Daniel umírá záhy po otci a Nigrin se spokojuje Branou věcí, poslední formou Komenského metafysiky, prošlé dvacaterým různým zpracováním, a Didaktickým klasobraním, vytěženým většinou z Pansofie. A tak když dílo, chované tak dlouho v knihovně Franckeho sirotčinců v Halle (ještě Herder podle Riegrovy Geschichte der böhm. Brüder byl o tom informován), bylo konečně r. 1935 objeveno prof. Čyževským, vynořuje se před námi již jen jako dokument jednoho z nejmohutnějších konstruktivních výkonů 17. věku, tak bohatého na myšlenkové architektury.

Dílo má sedm částí, z nichž dvě byly za života Komenského vytištěny a vydány (Panegersie s předmluvou k Evropanům a Panaugie r. 1666) a další roztištěny.¹⁸ První část, Panegersie či všeobecné buzení ze sna, vykládá potřebu takové porady k obecné nápravě lidských věcí a cesty k ní vedoucí. Je psána tak účinně, že ještě v polovině 19. století vzbudila nadšení filosofa Ch. H. Krause, jednoho z předních myslitelů německých své doby. Na ní se obyčejně zakládá Komenského pověst předchůdce snah pacifistických — jak uvidíme v dalším, má na to Komenský v jiných, neuveřejněných dílech ještě mnohem větší nároky.

Panaugie či všeosvícení je dílo založené na Komenského přesvědčení, které sdílí s četnými filozofy renesančního údobí, jako Fr. Patritius a j. (u Patritia se vyskytuje též titul Panaugie), že světlo je duchovní povahy, že je emanací mysli; zde se synkriticky z povahy světla a mysli vyvozují pravidla, kterými se má šířit osvěta, podobně jako kdysi ve Via lucis.

Následuje vlastní Pansofie, t. j. výklad o stavbě universa, které se mu skládá z různých, v podstatě analogicky budovaných vrstev, zvaných světy. První je svět možný, mundus possibilis, který obsahuje základy ontologické — jsoucno jako jsoucno. Druhý, mundus idealis seu archetypus, jedná o mysl boží a jejích třech hypostasích, líčí jejích poradu před vznikem světa konečného, důvody a způsob jeho vzniku. Třetí je svět andělský, čtvrtý, hmotný svět obsahuje zhruba totéž, co Komenského fysika, tedy kosmologii a anthropologii. Mundus artificialis ukazuje svět lidské dovednosti, práce, kterou člověk ovládá přírodu, mundus moralis je svět ducha, lidské vzdělanosti, mundus spiritalis se točí kolem vztahu člověka k Bohu. Celé toto dílo, jak patrně, je dobově podmíněno, ale obsahuje mnoho myšlenek i dnes zajímavých, na př. odlišení jednotlivých světů, poměr mezi »světem« a universem; a nadto je zde ještě jedno hledisko. Komenský zde podává způsobem naprosto jednoduchým, možno říci populárním, určeným pro každého,

nejen pro učence, úvod do filosofie své doby — podnik v té době zajisté nový a pozoruhodný. Ovšem i jiní filosofové té doby se obraceli k širším vrstvám vzdělanců, ale nikdy s tím universálním cílem, aby se jejich vědění stalo skutečně majetkem všech.

Dílo pokračuje Pampedií, Vševýchovou. Je dnes širším vrstvám známa z překladu Hendrichova. Není ve všem pokrokem proti Velké didaktice a proti Informatoriu, ale myšlenka, že život celý má být podřízen plánu, organizaci a výchově, je zde provedena do konce. Proto výchovný plán nekončí školou mladosti, akademií, nýbrž pokračuje školou mužnosti, školou stáří a ústí do školy smrti.

Pátá kniha, Panglottie, vykládá soustavu mezinárodního umělého (a přece ne docela umělého, jelikož z podstaty věci samých vyvozeného) jazyka. Tento jazyk má být přesný, jasný, stručný, pravidelný (bez výjimek), úsporný, vševědný. Každá hláska, každá jednotlivost by v něm byla nositelkou významu. Není vyloučeno, že tyto úvahy o jazyce souvisí nějak s myšlenkami Jacoba Böhmeho o jazyce rajském. Znalost Böhmových děl je v Pansofii doložena. Umělý jazyk je jednou z mezinárodních institucí, kterými Komenský hledí přispět mezinárodnímu dorozumění, mezinárodní organizaci. Té je pak skoro veskrze věnována šestá kniha, Všenáprava, rovněž dnes přístupná v překladě Hendrichově s předmluvou ak. O. Chlupa. Je to ze všech částí pansofického souboru díl nejzajímavější a skoro bychom mohli říci — přes utopický ráz celku — nejmodernější. Zde máme zásady mezinárodního dorozumění: zapomenutí na minulé, vzájemný smír, vzájemná spolupráce. Podporovat to bude nová filosofie, nová politika, nové náboženství (tolerantní křesťanství). Každému z nich má se dostat mezinárodního orgánu, který má v daném ohledu řídit a kontrolovat veškeré lidstvo. Pro filosofii (pansofii, vševědu či jednotnou vědu) to bude sbor světla, mezinárodní vědecká akademie; pro politiku mezinárodní smírčí soud jako stálá instituce, kontrolující též veškerou justici jednotlivých států, a všeobecný »koncil« všech států, tvořících stálý spolek; pro věci církevní to má být mezinárodní konsistoř, jakýsi orgán ekumenický.

Komenský nebyl sice snahami mírovými ve své době osamocen. Víme, že mírové smýšlení mluví již z čtených děl 16. věku a že myslitelé jeho doby, doby upevněné suverenity národních států, si uvědomují nutnost kompensace této státní uzavřenosti nějakou organizací mezinárodní. Z toho ducha vznikají projekty mezinárodního práva u Hugona Grotia, první návrh na stálý rozhodčí mezinárodní tribunál od Emericha Crucé z r. 1624 a slavný »grand dessein« Maxmiliána Sully, který tento bývalý premiér Jindřicha IV. připsal tomuto svému bývalému panovníku, čímž projektu dodal tak nesmírné vážnosti, že byl všemi pacifisty od W. Penna a abbé de St. Pierre brán za východisko všech mírových snah. Je nyní třeba upozornit se vší energií na okolnost, že mírové projekty Komenského, i když nejsou ve všem tak prokresleny jako u Penna a de St. Pierre, patří v 17. věku k nejstarším a filosoficky nehlouběji založeným. Z návrhů na mezinárodní soudní dvůr předchází Komenského pouze Crucé a není jisto, že jej Komenský znal, i když tomu některé okolnosti nasvědčují. Ale u Komenského náleží všechny jeho návrhy organicky do souvislosti jeho panharmonické filosofie, té filosofie, která všechn nelad, všechny rozpory světa mizí v přívalu paralelností, harmonie, jednoty. Z panharmonie vytryskly i Komenského mírové projekty, tak jako všechny jeho vynálezy, jako Dveře jazyků, jako Orbis pictus, jako

Schola ludus, jako pedagogické zásady. Proto je nesprávné pohlížet na Komenského pacifismus jen jako na sentimentální humanismus: má hluboké filosofické kořeny, v 17. věku nepochybně nejhlubší, souvisí nerozlučně s jeho universalismem. Dějiny mezinárodního práva v 17. stol. musí být po publikaci Všenápravy obohaceny o důležitou kapitolu, kterou by měli napsat naši odborníci.¹⁹

Celé dílo zakončuje Pannuthesie, Všeobecné napomenutí, které se obračí posléze k všesvětovému »koncilu«.

Stojíme dnes na rozvalinách tohoto obrovského chrámu, který sám jeho stavitel srovnával s Ezechielovým. V českých duševních dějinách není díla, které by se tomuto úsilí mohlo postavit po bok. Od sto dvaceti let, kdy Komenského vychovatele objevuje u nás Palacký, v Německu Raumer, jeho postava nepřestává růsti. Povinností nás potomků jest především nechat se toto dílo zaskvíť v plné historické velikosti. A pak čerpat z něho všude tam, kde k němu dovedeme ještě dnes najít přístup. Neboť v poslední, nejvnitřnější cele chrámu Ezechielova, jak nám jej líčí Pansophiae dilucidatio, prýští pramen živé vody, který nemůže být vyčerpán ani zadržen.

Literatura

¹ O nálezu leningradských rukopisů v. Stanislav Souček, Naše věda 1931, str. 170, Lidové noviny 7. II. 1932, Prager Rundschau 2, 1932, str. 177 a Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského 13, 1932, str. 74. Rozbor »O poezii české« z lgr rukopisu v. Antonín Škarka, Slezský sborník 53, č. 4. Hlavní nálezy z pozůstalosti Hartlíbovy: G. H. Turnbull, Hartlíb, Dury and Comenius; Cleanings from Hartlíb's Papers. Liverpool 1947, dále J. A. Komenského Dva spisy vševedné, Česká akademie, Praha 1951. — O halských nálezech v. D. Čyževskij, Zeitschrift für slavische Philologie XII (1936), str. 179, Slovo a slovesnost I, 1935, 118 sl., Archiv pro bádání atd. 15, 1940, str. 85.

Prvky nového názoru na Komenského najdeme na př. v pracích O. Chlup, Pedagogické stati 1955; Jos. Polišenský, Velikost J. A. Komenského a společnost jeho doby, Slovesná věda V, str. 147; Jiří Kyrášek, Komenský a školy na Ukrajině, Bílé Rusi a Litvě, Pedagogika III, str. 500; Josef Brambora, Pro lepší poznání a využití díla Komenského, Pedagogika II, 1952, 169—183 (zde zhodnoceny též články cizí, hlavně sovětské).

² Viz o tom Amedeo Molnár, Československá výchova před Komenským, SPN Praha 1956, Úvod.

³ Viz o tom studií F. Svejkovského »Zrod díla J. A. Komenského z potřeb a tradic vlasti« v jeho vydání »Moudrosti starých Čechů«. SNKL, Praha 1954.

⁴ Viz o této kontroverzi: F. M. Bartoš, Archiv pro bádání XV, 3—9; J. Hendrich, Retuňk proti Antikristovi není od Komenského, Slovo a slovesnost 1943, 25—35; Ján Kvačala, Archiv pro bádání 1925; R. Řičan, Theologia evangelica 1950; F. M. Bartoš, Čas. Matice moravské 1950; Jar. Ludvíkovský, Naše věda 1951; J. Popelová, Pedagogika V, 3.

⁵ O Komenském, Kusanovi a Pinderovi v. Ján Kvačala, Archiv pro bádání 10, 1927, str. 20; F. M. Bartoš, Mikuláš z Kusy a Komenský, Česká mysl 1943; J. Hendrich, Komenský a Böhme, Česká mysl 1942; J. Patočka, Vesmír 1953, 9; týž, Pedagogika IV, 1954, str. 508.

⁶ Viz Robert Alt, Der fortschrittliche Charakter der Pädagogik Komenský, str. 64—66. J. Hendrich, J. A. Komenský, Brno, Komenium 1947, str. 3.

⁷ Srov. k tomu J. Hendrich, První metafysika J. A. Komenského? Česká mysl XXXVI, str. 49. Jar. Ludvíkovský, Komenského Metafysika z leningradského rukopisu, Listy filol. III (78), č. 1, str. 87.

⁸ Jos. Hendrich, Světový úspěch J. A. Komenského, Věda a život XI, 1945, 522—531.

⁹ K celé této otázce v. J. Kvačala, Das Pädagogium 1888. Jos. Hendrich, J. A. Komenského snahy vševedné atd., J. Hendrich, Příspěvky ke studiu Komenského, Bratislava 1927, 375—7. Správně na vliv Baconův poukázal již O. Chlup ve Vývoji pedag. idejí v novém věku, na jeho významnosti trvají též R. Alt a A. A. Krasnovskij (ale bez striktního důkazu). J.

Patočka, Bacon Verulamský a Komenského Didaktika, *Pedagogika* 2, str. 207. Viz též Fr. Hofmann, Über die philosophische Fundierung des comenianischen Gesamtsystems, *Wiss. Zeitschrift der Marti Luther — Universität Halle V*, 4, 609—612.

¹⁰ Viz Hendrichův doslov k českému překladu *Všenápravy*, Praha 1950, 379—384.

¹¹ Tamt. 381.

¹² V. T. Miškovská, Předchůdce asociální psychologie, *Věda a život* 1945.

¹³ J. A. Komenský, Počátkové čtení a psaní, přeložil J. Hendrich, úvod str. 6.

¹⁴ Viz o tom doslov publikace *»Praeceptor gentium«*, SPN 1955, str. 157—161.

¹⁵ Hlavně Ján Kvačala, v. *Prielomy vo viere Komenského a Mickiewicza*, Petrohrad 1907.

¹⁶ Viz uvedenou Hendrichovu práci J. A. Komenský 1947, str. 8.

¹⁷ Viz doslov k publikaci *Pansofický vychovatel*, SPN 1956.

¹⁸ Viz o tom D. Čyževskij v *Archivu* 15, 106—107.

¹⁹ Viz o tom doslov k publikaci *Všenápravný politik*, SPN, Praha 1956.

РЕЗЮМЕ

Крупные находки произведений Коменского в 30 годах нашего столетия, более глубокое изучение многих проблем и фактов, подробно не проанализированных ранее, и пересмотр многих старых теорий, приводят к новому общему взгляду на Коменского. Автор пытается наметить этот новый взгляд. Он особо подчеркивает следующие моменты: уход от мира в произведениях «утехи» преодолевается в дидактических произведениях идеей восстановления чешских и общечеловеческих ценностей; идея панзофии возникает еще до написания Дидактики на чешском языке, хотя и под влиянием Кампанеллы и Бэкона, но в самостоятельной оригинальной форме; роль Коменского в деле создания нового рационализированного, планового и организующего способа жизни человечества, в особенности, в вопросах политических, социальных и экономических; его участие в возникновении идеи прогресса в 17-ом веке; «Общий совет об исправлении людских дел», как один из блестящих идейных синтезов 17-го века; огромное значение «Всеспасения» для идеи международной организации.

Summary

The great discoveries of Comenius' works in the thirties of this century, a more consistent inquiry into many problems and facts not analysed in detail before, and a revision of many older theories call for a new general appreciation of Comenius. The author has attempted to give a preliminary outline of such a re-appreciation. The new aspects he stresses are: escape from the world in comforting writings is overcome by didactic work, by the idea of restoring Czech and human matters; the pansoph idea, stimulated by Campanella and Bacon, but worked out independently, had arisen before the Czech Didactic; the role played by Comenius in creating a new, rationalized, planned and organized way of human life, particularly in political, social and economic matters; his participation in giving rise to the idea of progress in the 17th century; «General Consultation on the Reform of Matters Concerning Mankind» as being one of the greatest syntheses of ideas in the 17th century; the basic significance of his «All-Reform» for the idea of international organisation.